

The Dialectic of Adaptation and Resistance: A Dual Analysis of the Encounter of Iran's Constitutionalist Clerics with the West

Marzieh Sadeghiyan *

PhD Candidate in Public Law, Shahid Beheshti University

DOI: [10.22034/rjfs.2025.569592.1245](https://doi.org/10.22034/rjfs.2025.569592.1245)

Abstract

This study examines the dual approach adopted by Iran's constitutionalist clerics in their encounter with the West. Focusing on the dialectic of adaptation and resistance in the thought of constitutionalist clerics, the article demonstrates how they simultaneously employed modern Western concepts to combat domestic despotism while, at the same time, drawing clear boundaries against Western colonialism and cultural onslaught. Using critical discourse analysis and the study of historical documents, this research analyzes the clerics' dual approach along two principal axes: first, "selective adaptation," which includes the reinterpretation of modern political concepts within the framework of Islamic thought and the use of modern institutions to realize religious objectives; and second, "the preservation of identity and independence," which encompasses resistance to colonialism, the principle of Nafy-e Sabil (negation of domination), the pursuit of independence, the preservation of Islamic-Iranian authenticity, and warnings against Western cultural influence. The findings indicate that constitutionalist clerics sought to present an indigenous model of progress and governance that, while benefiting from modern achievements, would preserve the religious identity and cultural-political independence of society. This study contributes to a deeper understanding of the tensions present in Iran's contemporary encounter with the West and their historical roots.

Keywords: Constitutionalism, Clerics, Colonialism, Adaptation, Resistance, Iran.

* Email: mrz.sadeghiyan@gmail.com (Corresponding Author)

Extended Abstract Introduction

1. Introduction

The Iranian Constitutional Revolution was one of the most decisive events in Iran's modern history and marked a turning point in Iranian society's encounter with modernity and the West. This period, which signaled the beginning of the introduction of modernity into Iran, provoked diverse reactions among different social groups and placed profound debates on identity, independence, and the country's path of progress on the national agenda.

The intellectual currents active during the Constitutional period can be divided into four groups: the first group consisted of radical secularists such as Akhundzadeh, who called for the full implementation of the Western model and the removal of religion from the public sphere; the second group included moderate intellectuals such as Yousuf Khan Mostashar al-Dowleh and Mirza Malkam Khan, who, while maintaining a nominal respect for religion, advocated fundamental reforms based on Western models; the third group comprised conservative jurists such as Sheikh Fazlullah Nouri, who promoted the idea of *Mashruteh-ye Mashru'eh* (legitimate constitutionalism) and believed that any political system must be fully subordinate to Islamic law; and the fourth group consisted of reformist constitutionalist clerics, including Akhund Khorasani, Mahallati, and Na'ini, who sought a middle path between tradition and modernity.

Among these groups, the constitutionalist clerics adopted a distinctive and balanced approach. They neither fell into the trap of total submission to Western culture nor confined themselves to mere resistance to the demands of the age. With a deep understanding of the political, social, and economic crises of Qajar Iran, and the necessity of confronting domestic despotism and foreign colonialism, they sought to reinterpret modern concepts and institutions within the framework of Islamic thought.

This research examines the dual approach of these clerics in their encounter with the West, an approach that can be termed the "dialectic of adaptation and resistance." The central question is how these clerics were able to simultaneously make use of modern Western concepts and institutions to combat domestic despotism while resisting Western colonialism and cultural threats. What intellectual and practical strategies did they employ to achieve this aim, and what tensions and challenges emerged along the way? These questions are essential not only for understanding the history of the Constitutional Revolution, but also for comprehending the tensions inherent in Iran's contemporary encounter with the West.

2. Methodology

This study employs critical discourse analysis and the examination of historical documents in order to uncover layers of meaning within texts and to reconstruct the intellectual structures of constitutionalist clerics. The primary sources consist of first-hand Constitutional-era documents, including treatises and writings from that period, which directly reflect the ideas and positions of these clerics.

Among these sources is *anbih al-ummah va tanzih al-millah dar asas va usul-i mashrutiyat* by Muhammad Husayn Na'ini (1327 AH), one of the most important theoretical works of the Constitutional period, in which Na'ini provides a Fiqhi justification for constitutionalism and reinterprets modern political concepts within the framework of Shia thought. Also central to this study are the treatises of Sheikh Esmail Mahallati and the letters of Akhund Khorasani, compiled in *Rasa'il-e Mashrutiyat*, edited by Gholamhossein Zargarinejad (2011) in two volumes, as well as *Siyasat-nameh-ye Khorasani*,

compiled by Mohsen Kadivar (2006), which contains Fatwas (religious decrees), letters, and miscellaneous notes by Akhund Khorasani.

The analytical framework of this research focuses on two main axes: first, “selective adaptation,” which includes the reinterpretation of modern political concepts within Islamic thought, the use of modern institutions to achieve religious objectives, and efforts to indigenize modernity; and second, “the preservation of identity and independence,” which encompasses resistance to colonialism, the preservation of Islamic–Iranian authenticity, warnings against Western cultural penetration, and an emphasis on political and economic independence. These two axes interact dialectically and together constitute the core structure of the political thought of constitutionalist clerics.

3. Results and Findings

The findings indicate that constitutionalist clerics adopted a dual and complex approach in their encounter with the West, shaped by a dialectic of adaptation and resistance. This approach was not static but rather a dynamic process in which the boundaries between adaptation and resistance were continually redefined.

In terms of selective adaptation, these clerics reinterpreted modern concepts and institutions within the framework of Islamic thought and employed a strategy of “cultural translation.” One of the most significant achievements of this approach was the redefinition of constitutionalism as *Mashruteh-ye Masbru’eh*, in which the limitation of governmental power was viewed as compatible with Islamic law and presented not as imitation of the West, but as a return to the authentic principles of Islamic governance. They interpreted the National Consultative Assembly, *Majles*, as a manifestation of the Islamic concept of *Shura*, arguing that this institution represented the realization of one of Islam’s fundamental principles. They designed a political system that ensured both the limitation of power and religious legitimacy, while preserving the supervisory role of clerics over laws and legislation.

Concepts such as freedom, justice, law, and citizenship rights were also reinterpreted in Islamic terms. For example, freedom was not understood in its Western sense but as liberation from despotism and oppression, compatible with the principle of *Promotion of Virtue and Prevention of Vice*. Law was likewise regarded not as contradictory to Sharia, but as an instrument for the implementation of justice and the prevention of arbitrary rule.

With regard to the preservation of identity and independence, constitutionalist clerics established and set clear redlines to protect Iran’s political, economic, and cultural independence. Drawing on the principle of *Nafy-e Sabil*, based on the Quranic verse “God will never grant the unbelievers a way over the believers,” they resisted unjust concessionary agreements such as the Régie concession and the Tobacco concession, and considered foreign domination to be contrary to Islamic principles.

They emphasized the preservation of Islamic–Iranian identity in the face of Western cultural onslaught and warned that adaptation from the West should not lead to the weakening of the society’s cultural and religious foundations. These clerics believed that political independence was meaningless without cultural and economic independence, and that resistance against colonial powers was necessary in all dimensions.

This approach, however, was not without challenges and contradictions. Determining the precise boundary between beneficial adaptation and harmful imitation was one of the most difficult issues the clerics faced. There were differences of opinion among constitutionalist clerics regarding the extent and limits of adaptation from Western institutions, with some adopting more conservative positions and others more reformist ones. Practical difficulties in implementing theoretical ideas, the gap between ideals and

political realities, and pressures resulting from competition among foreign powers were also among the tensions encountered along this path.

Nevertheless, this balanced approach laid the foundation for the indigenization of modernity in Iran and demonstrated that progress did not require abandoning all cultural and religious elements of society.

4. Conclusion

The dual approach of constitutionalist clerics in their encounter with the West exerted a profound and lasting influence on contemporary Iranian political thought, the effects of which remain visible today. This approach laid the groundwork for multiple intellectual currents that continue to be present in Iran's political arena and to shape its political discourse. The concept of *Mashruteh-ye Masbru'eh* proposed by these clerics paved the way for the emergence of the idea of "Islamic government" in the contemporary era and offered a model for integrating democracy and Islam, which ultimately materialized in the form of the Islamic Republic following the 1979 Revolution.

The efforts to reconcile popular sovereignty with Islam, to stand against despotism and colonialism, and to emphasize political and cultural independence, initiated by these clerics, were pursued in various forms over the following century and were reproduced in different political movements in Iran, including the nationalization of the oil industry, the Islamic Revolution, and even reformist movements.

Constitutional clerics presented a model for the indigenization of modernity, demonstrating that progress and development could be achieved without abandoning religious identity. They played a crucial role in shaping Iran's modern national identity by integrating Islamic and Iranian elements in a manner that responded to modern societal needs while remaining consistent with tradition and culture. Their emphasis on preserving the Persian language, Iranian culture, and Islamic identity provided a model for defining national identity that continues to influence Iran's political and cultural discourse.

Concepts articulated by constitutionalist clerics such as independence, social justice, public participation in governance, limitation of power, the rule of law, and resistance to foreign domination, originated in their thought and were reproduced in subsequent Iranian movements. These concepts became embedded in Iran's political culture and continue to play a significant role in contemporary political debates.

Ultimately, the experience of constitutionalist clerics demonstrates that the encounter of the Islamic world with modernity is not necessarily a zero-sum choice between tradition and modernity. Rather, there exists the possibility of a third path that, while accepting the necessities of the age, remains committed to preserving identity and cultural authenticity. This third path, formed through the dialectic of adaptation and resistance, can serve as a model for Islamic societies in confronting the challenges of modernity. This historical lesson is essential not only for understanding the past, but also for addressing contemporary challenges and finding a balanced solution to the tension between tradition and modernity.

5. Keywords

Constitutionalism, Clerics, Colonialism, Adaptation, Resistance, Iran .

دیالکتیک اقتباس و مقاومت؛ تحلیل دوگانه مواجهه علمای مشروطه‌خواه ایران با غرب

مرضیه صادقیان* | ID

DOI: [10.22034/rjfs.2025.569592.1245](https://doi.org/10.22034/rjfs.2025.569592.1245)

چکیده

این پژوهش به بررسی رویکرد دوگانه علمای مشروطه‌خواه ایران در مواجهه با غرب می‌پردازد. مقاله حاضر با تمرکز بر دیالکتیک اقتباس و مقاومت در اندیشه علمای مشروطه‌خواه، نشان می‌دهد چگونه آنان هم‌زمان از مفاهیم مدرن غرب برای مبارزه با استبداد داخلی بهره می‌گرفتند و در عین حال با استعمار و نفوذ فرهنگی غرب نیز مرزبندی می‌کردند. این پژوهش با بهره‌گیری از روش تحلیل گفتمان انتقادی و مطالعه اسناد تاریخی، رویکرد دوگانه علما را در دو محور اصلی بررسی می‌کند: نخست، «اقتباس‌گزینی» که شامل بازتفسیر مفاهیم مدرن سیاسی در چارچوب اندیشه اسلامی و استفاده از نهادهای مدرن برای تحقق مقاصد دینی است؛ و دوم، «حفظ هویت و استقلال» که دربرگیرنده مقاومت در برابر استعمار، نظریه «نفی سبیل» و استقلال‌طلبی، حفظ اصالت اسلامی-ایرانی و هشدار نسبت به نفوذ فرهنگی غرب است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد علمای مشروطه‌خواه در تلاش بودند الگویی بومی برای پیشرفت و حکمرانی ارائه دهند که ضمن بهره‌گیری از دستاوردهای مدرن، هویت دینی و استقلال فرهنگی-سیاسی جامعه را حفظ نماید. این مطالعه می‌تواند به درک عمیق‌تر از تنش‌های موجود در مواجهه ایران معاصر با غرب و ریشه‌های تاریخی آن کمک کند.

واژگان کلیدی: مشروطه، علمای دینی، استعمار، اقتباس‌گزینی، مقاومت فرهنگی، اصلاح دینی، هویت اسلامی، ایران معاصر.

۱. دانشجوی دکتری حقوق عمومی دانشگاه شهید بهشتی و پژوهشگر انقلاب اسلامی

*Email: mrz.sadeghiyan@gmail.com

دسترسی به مقالات فصلنامه علمی پژوهش‌نامه فقه و علوم اسلامی (open access) است.
فصلنامه علمی پژوهش‌نامه فقه و علوم اسلامی تحت مجوز بین‌المللی CC BY 4.0 می‌باشد.
مسئولیت مقاله از نظر محتوای علمی و نظرات مطرح‌شده در متن آن، به‌عهده نویسندگان و یا نویسنده مسئول مقاله می‌باشد و مورد تأیید/عدم تأیید صاحب امتیاز فصلنامه علمی پژوهش‌نامه فقه و علوم اسلامی نمی‌باشد.

۱. مقدمه و پیشینه

جنبش مشروطه، ایران یکی از مهم‌ترین حرکت‌های اجتماعی-سیاسی تاریخ معاصر ایران محسوب می‌شود که بازتابی از آگاهی جامعه ایرانی نسبت به ضرورت تحولات بنیادین در نظام سیاسی و اجتماعی بود.

دوران مشروطه را می‌توان سرآغاز ورود تجدد به ایران و آشنایی ایرانیان با مفاهیم جدید دانست. با ورود این مفاهیم و افکار متجددانه، واکنش‌های متفاوتی از سوی اقشار و اشخاص مختلف جامعه صورت گرفت. جریان‌های فعال و حاضر در عرصه مشروطه را می‌توان به چهار گروه اندیشه‌گر تقسیم کرد: گروه نخست، هواخواهان بی‌قید و شرط نظام‌های غیردینی و سکولاریست‌هایی همچون آخوندزاده بودند که راه پیشرفت ایران را تنها در پیاده کردن بی‌کم و کاست اصول تمدن غربی می‌دیدند. گروه دوم، روشن‌فکران اهل توافق و مدارا با دین و علمای دینی بودند که افرادی همچون مستشارالدوله و ملک‌خان را می‌توان در این دسته جای داد. گروه سوم، فقهای مذهبی محافظه‌کاری همچون شیخ فضل‌الله نوری بودند که مشروطه را مشروع می‌خواستند. و گروه چهارم، علمای مشروطه‌خواه و علاقمند به تغییرات بودند که آخوند خراسانی، محلاتی و نائینی از آن جمله‌اند (حائری، ۱۳۸۱: ۳۲۷-۳۲۸).

همراهی اولیه مشروطه‌خواهان اعم از علما و روشن‌فکران، ناشی از اهداف مشترکی همچون برقراری امنیت، رفاه عمومی، حصول آزادی و برابری، استقلال‌خواهی، دولت کارآمد و برقراری عدالت و قانون بود. این اهداف خود حاصل زمینه‌های مشترکی چون بی‌عدالتی، ظلم و فساد، سلطه بیگانگان، مواجهه با غرب و عقب‌ماندگی کشور بودند. اما آنگاه که نوبت به تعریف هر یک از این مفاهیم رسید، جدایی انقلابیون را رقم زد (رهبری، ۱۳۸۶: ۶۰).

در این میان، علمای دینی به‌عنوان یکی از نیروهای اصلی جامعه، نقش کلیدی در شکل‌دهی و هدایت این جنبش ایفا کردند (کسروی، ۱۳۵۶: ۱۰۶). اما آنچه در مطالعه رفتار و اندیشه علمای مشروطه‌خواه جالب توجه است، رویکرد دوگانه و پیچیده آنان در مواجهه با غرب است.

از یک‌سو علمای مشروطه‌خواه با درک عمق بحران سیاسی، اجتماعی و اقتصادی ایران قاجار، ضرورت استفاده از مفاهیم، نهادها و ابزارهای مدرن غربی را برای مبارزه با استبداد داخلی و نوسازی کشور درک کرده بودند. از سوی دیگر، آن‌ها در مواجهه با استعمار و تهدیدهای فرهنگی غرب، بر حفظ هویت اسلامی-ایرانی و استقلال فرهنگی تأکید ورزیده و در برابر نفوذ غیرمنطقی قدرت‌های خارجی ایستادگی می‌کردند.

این دوگانگی که می‌توان آن را «دیالکتیک اقتباس و مقاومت» نامید، نمایانگر عمق بینش سیاسی و فرهنگی علمای مشروطه‌خواه است. آنان در تلاش بودند راهی میانه میان تقلید کورکورانه از غرب و مقاومت مطلق در برابر مدرنیته پیدا کنند و الگویی بومی برای پیشرفت و توسعه ارائه دهند.

پرسش اصلی این پژوهش آن است که علمای مشروطه‌خواه چگونه توانستند هم‌زمان از مفاهیم و ابزارهای مدرن غربی برای اهداف اصلاحی خود استفاده کنند و درعین حال در برابر استعمار و تهدیدهای فرهنگی غرب مقاومت نمایند؟ و چه تنش‌ها و چالش‌هایی در این مسیر پدید آمد؟

برای پاسخ به این پرسش، مهم‌ترین منابع قابل رجوع، اسناد دست اول مشروطه در قالب رساله‌ها و مکتوبات به‌جا مانده از آن دوران هستند. رساله «تنبیه الامه و تنزیه المله» نوشته میرزا محمدحسین نائینی (۱۳۲۷ ق)، رساله شیخ اسماعیل محلاتی و نامه‌های آخوند خراسانی که در کتاب «رساله مشروطیت» به کوشش غلامحسین زرگری‌نژاد (۱۳۹۰) در دو جلد گردآوری شده‌اند. همچنین کتاب سیاست‌نامه خراسانی که محسن کدیور گردآوری کرده است (۱۳۸۵) نیز گویای بخش مهمی از اندیشه‌های آخوند خراسانی می‌باشد.

علاوه بر این آثار، تأملات و نوشته‌های شارحان مشروطه نیز به درک بهتر این موضوع کمک می‌کند. کتاب «فقه و سیاست در ایران معاصر» نوشته مرحوم داود فیروزی (۱۳۹۱) دربردارنده نکات دقیقی در نسبت فقها با امر سیاسی است. همچنین کتاب «خوانش حقوقی از انقلاب مشروطیت ایران» نوشته فردین مرادخانی (۱۳۹۶) تاریخ مفاهیم و نهادهای عصر مشروطه را بررسی کرده است. مجموع این مکتوبات، علاوه بر کتاب‌هایی که وقایع و تاریخ مشروطه را به‌طور عام بررسی کرده‌اند، از جمله کتاب‌های احمد کسروی (۱۳۵۶) و ناظم الاسلام کرمانی (۱۳۸۴)، مهم‌ترین پیشینه‌های پژوهش حاضر محسوب می‌شوند.

با این حال، مهم‌ترین تفاوت میان اثر حاضر و پژوهش‌های پیشین، تمرکز پژوهش حاضر بر دوگانه اقتباس و مقاومت و رویکرد متعادل علمای مشروطه‌خواه است؛ به‌گونه‌ای که به گمان نویسنده، از بین همه گروه‌های موجود و مؤثر بر انقلاب مشروطه و جریان مشروطیت، علمای مشروطه‌خواه بیش‌ترین اثر مثبت را داشته‌اند؛ چراکه نه همچون برخی روشن‌فکران در دام تفکر غرب‌زده و تسلیم کامل در برابر اندیشه و فرهنگ غربی افتاده‌اند، و نه مانند برخی فقهای سنت‌گرا، بی‌توجه به اقتضائات جامعه و استبداد حاکم و تهدید استعمار و به‌تبع آن، پس‌رفت و عقب‌ماندگی کشور بوده‌اند. از این رو این دسته از علما کوشیدند در راهی میانه، آنچه از تمدن غربی مفید به حال جامعه ایران بوده است را اقتباس کنند و درعین حال مانع نفوذ فرهنگی و تسلیم در برابر هجمه‌های نرم تمدن غرب شوند.

۲. تعریف مفاهیم کلیدی

– **مشروطه:** در اندیشه علمای مشروطه‌خواه، مشروطه بیش از یک نظام سیاسی، حرکتی برای بازگشت به اصول اسلامی حکمرانی و محدودسازی قدرت مطلق حاکم بود. آنان میان «مشروطیت» به مثابه نظام سیاسی مبتنی بر قانون و «مشروطه مشروعه»^۱ به عنوان نظام حکمرانی منطبق بر موازین شرعی، تمایز قائل می‌شدند. رسیدن به ایده نظام مشروطه و قانون متناسب با آن، یک امر تصادفی نبوده است. وجود سلطنت مطلقه غیر منظم (مستقل) و مفهوم قانون مالک الرقابی و مطرح شدن سلطنت مطلقه منظم و قانونی که به مثابه تنظیمات عمل کند، جملگی پیشینه رسیدن به نظام مشروطه و فهم غالب متفکران آن دوره از قانون بود، فهمی که به نوبه خود متشکلت بود و به دگراندیشی‌هایی جدی انجامید (راسخ و بخشی‌زاده، ۱۳۹۲: ۳۷).

– **اقتباس‌گزینی:** فرایندی که در آن علمای مشروطه‌خواه مفاهیم، نهادها و ابزارهای مدرن غربی را براساس نیازهای بومی و مطابق با اصول اسلامی انتخاب، بازتفسیر و بومی‌سازی می‌کردند. – **استعمار و استکبار:** از منظر علمای مشروطه‌خواه، استعمار نه تنها به معنای اشغال نظامی و سیاسی، بلکه شامل نفوذ اقتصادی، فرهنگی و فکری قدرت‌های خارجی بود که استقلال و هویت اسلامی-ایرانی را تهدید می‌کرد. برای مثال، همت سید جمال الدین اسدآبادی بیش از اینکه معطوف بر اصلاح فکر دینی باشد، بر بیداری مسلمانان و بازنگری همه‌جانبه فرهنگ، اقتصاد و سیاست استوار بود. او که با نگاهی فراملی به مسائل جهان اسلام می‌نگریست، استبداد داخلی و استعمار خارجی را دو روی یک سکه می‌دانست. از این رو، بارها تکرار کرد که اگر مسلمانان از سنت‌های زائیده تاریخ رها شوند و پیام حقیقی قرآن را بشنوند، قادر خواهند بود که به اتکای معجزه ایمان، آگاهی و اراده عظمت اولیه خود را تجدید کنند.^۲

– **علمای مشروطه‌خواه:** منظور آن دسته از علمای عصر مشروطه هستند که ضمن حفظ سنت‌ها و پایبندی به موازین دین اسلام، به اهمیت و ضرورت اصلاح ساختار جامعه و ایستادن در برابر استبداد حاکم رسیده بودند. این علما در عین حال که تلاش می‌کردند مفاهیم و اندیشه‌های جدید را به صورت هم‌خوان و سازگار با مبانی دین اسلام تشریح کنند، از نفوذ فرهنگ غرب و سلطه دولت‌های غربی بر جامعه ایرانی نیز جلوگیری می‌کردند. آخوند خراسانی و شاگردانش، میرزا محمدحسین نائینی و شیخ اسماعیل محلاتی را می‌توان از جمله مهم‌ترین علمای مشروطه‌خواه دانست.

۳. بستر تاریخی جنبش مشروطه

ایران در آستانه قرن بیستم با چالش‌های چندگانه‌ای روبه‌رو بود. ضعف دولت قاجار، فقر و عقب‌ماندگی اقتصادی، نفوذ روزافزون قدرت‌های خارجی به ویژه روسیه و انگلیس و مشاهده

پیشرفت‌های جهان غرب، همگی زمینه‌ساز شکل‌گیری جنبش مشروطه شدند (میرزایی سو سفیدی، ۱۳۹۸: ۳۱).

علمای دینی در این شرایط با معضلی پیچیده روبه‌رو بودند. آنان از یک طرف شاهد ضرورت اصلاحات بنیادین برای نجات کشور بودند و از طرف دیگر، نگران حفظ هویت دینی و مقاومت در برابر سلطه خارجی بودند. این شرایط زمینه‌ای مناسب برای ظهور رویکرد دوگانه «اقتباس و مقاومت» فراهم آورد. حمید عنایت در این زمینه می‌نگارد:

«هر روشن‌فکر حقیقت‌جویی که در پی شناخت ماهیت فکری انقلاب مشروطه است، اگر در جست‌وجوهایش فقط به ایران قناعت نکند، بلکه نظرش را به کشورهای دور و بر ایران بیاندازد، باید این پرسش برایش پیش بیاید که چگونه از میان آن همه جنبش‌هایی که کمابیش، هم‌زمان در میان ملت‌های ترک، مصر و هند در راه برقراری حکومت ملی جریان داشت، فقط در ایران بود که علمای دینی، نه تنها با آزادی‌خواهان همراهی کردند، بلکه رهبری بخش بزرگی از جنبش ملی را برعهده گرفتند... پاسخ این سؤال در ماهیت فکر سیاسی شیعه و نیز در نبوغ اجتماعی برخی علمای آن زمان و توانایی ایشان در استخراج اصول حکومت ملی از منابع فقه و شریعت اسلامی نهفته است.»^۳

در این دوران، اصل اجتهاد، زمینه را برای بررسی و نقد فضای به‌وجود آمده در اثر دگردیسی‌های غرب فراهم آورد و با امداد از بحث‌های اصولی و در پرتو توجه به اثربخشی نیازهای زمان در حوزه فرع‌های فقه، راه را بر دگرگونی‌های بنیادین جامعه اسلامی، از استبداد به قانون‌طلبی و عدالت‌خواهی گشود. آیت‌الله خامنه‌ای نیز در تحلیل تاریخ مشروطه، بر این نکته تأکید دارند که: «هیچ کانون و مرکزی در ایران وجود نداشت که بتواند ملت را بسیج کند؛ مگر روحانیت و پرچم‌داران دین، با شعار دین».^۴

آخوند خراسانی، یکی از سه عالم برجسته نجف در عصر مشروطه که پشتوانه اصلی نهضت مشروطه و اثرگذارترین کانون مشروطه‌خواهی به‌شمار می‌رفت، به روشن‌گری حضور عالمان در نهضت مشروطه پرداخته است:

«زمان و عصر ما در آستانه تحول است، دیر یا زود تحولات سیاسی و اجتماعی رخ خواهد داد، اگر عالمان دین که مدعی رهبری جامعه اسلامی را دارند، یا باید خود زمام فکری نهضت را به‌دست گیرند و یا از ادعای خود صرف‌نظر کنند، وگرنه دیگران (و بیش‌تر اندیشه‌ورزان لائیک) این مهم را انجام خواهند داد.»^۵

این عبارت به‌روشنی دغدغه علمای مشروطه‌خواه عصر مشروطه را در رویارویی با مفاهیم و نهادهای مدرن نشان می‌دهد. مواردی همچون تجربه انقلاب مشروطه عثمانی، روبه‌رویی با

اندیشه‌های مدرن از طریق مطبوعات و سفرنامه‌ها و مواجهه مستقیم با قراردادهای ننگین استعماری مانند امتیاز تنباکو، همگی در شکل‌گیری آگاهی علما نسبت به دوگانه «فرصت و تهدید» غرب نقش داشتند.

۴. اقتباس‌گزینی

اقتباس‌گزینی در واقع، بهره‌گیری علمای مشروطه‌خواه از مفاهیم مدرن در راستای اصلاح و مبارزه با استبداد و استعمار بود. این علما اقتباس‌گزینی را در دو محور عمده «بازتفسیر مفاهیم سیاسی مدرن در چارچوب اسلامی» و «تطبیق نهادهای مدرن با مقاصد اسلامی» پی گرفتند:

۴-۱. بازتفسیر مفاهیم سیاسی مدرن در چارچوب اسلامی

یکی از برجسته‌ترین وجوه رویکرد علمای مشروطه‌خواه، تلاش آنان برای بازتفسیر و بومی‌سازی مفاهیم سیاسی مدرن در چارچوب اندیشه اسلامی بود. این علما به جای رد کامل یا پذیرش بی‌قید و شرط مفاهیم غربی، راه سومی را برگزیدند که مبتنی بر «ترجمه فرهنگی» این مفاهیم بود. میرزای نائینی در رساله «تنبيه الامة و تنزيه الملة»، مفهوم مشروطیت را بر پایه اصول فقه شیعه تبیین کرد. این کتاب را می‌توان نمونه‌ای از برداشت دینی از مشروطه دانست که مهم‌ترین نقطه قوت آن، وجود نگاه استدلالی و منطقی در آن است. به گفته درست‌یکی از نویسندگان، سبک نائینی در نگارش تنبیه، نه سبکی فقهی-کلامی است، نه ارشادنامه‌ای به سنت قدما و نه نوشته‌ای برای توجیه سلطنت مستقر استبدادی قاجاریه؛ بلکه رساله تنبیه یک رساله سیاسی است در تبیین نظام مشروطه و تشریح اصول و پایه‌های آن و حقانیت استقرار سیاست، برآمده از قانون و مشارکت مردم در تعیین سرنوشت خویش (حقدار: ۳۷-۳۸). حائری نیز با وجود انتقادهایی که بر طرز تفکر و دیدگاه نائینی وارد می‌کند، این کتاب را مهم‌ترین و منظم‌ترین کتاب پیرامون مشروطه می‌داند (حائری، ۱۳۸۱: ۱۲۶).

نائینی مشروطه را نه به‌عنوان تقلیدی از غرب، بلکه به‌مثابه بازگشت به اصول اصیل اسلامی حکمرانی تلقی می‌کرد. وی معتقد است که اصول و مبانی مکاتب سیاسی روز دنیا، مانند آزادی، مساوات و مشورت، برگرفته از مکتب حیات‌بخش اسلام می‌باشد و مطرح شدن دوباره آن در میان مسلمانان را، «هذه بضاعتنا ردت الینا» تعبیر می‌کند (نائینی، ۱۳۸۸: ۸۷).

از منظر نائینی، محدودسازی قدرت حاکم و نظارت بر او، ریشه در اصل «امر به معروف و نهی از منکر» دارد (پیشین: ۸۰). او معتقد است دو ویژگی کلی و ملازم یکدیگر برای حکومت اسلامی وجود دارد: نخست ماهیت شورایی حکمرانی که بازدارنده خارجی محسوب می‌شود، و دیگری ملکه عدالت و تقوا در حکمران که بازدارنده درونی است. به نظر او، جامعه اسلامی در دوره غیبت، فاقد

هر دو ویژگی بوده است، اما در دوره مشروطه حداقل رکن اول (شورایی بودن) امکان تحقق می‌یابد (فیرحی، ۱۳۹۴: ۲۶۷-۲۶۸).

آخوند خراسانی نیز نسبتی نوین بین شریعت و سیاست برقرار ساخت که کانون آن، مصالح ملی ایرانیان بود (آبادیان، ۱۳۸۸: ۲۶۰). او در فتوایی اعلام می‌کند: «اهتمام در تشدید مشروطیت، موجب حفظ دین می‌شود»؛ از این رو دفاع از مشروطیت در حکم جهاد در رکاب امام زمان (عج) است و تعرض به مجلس، در حکم اطاعت از یزید (آخوند خراسانی، ۱۳۸۵: ۱۰۷).

خراسانی معتقد بود که مشارکت مردم در امور سیاسی از طریق نمایندگان منتخب، نه تنها مغایر شرع نیست، بلکه ضروری برای جلوگیری از استبداد و فساد حکام است. بر همین اساس وجود مجلس شورا را براساس مبانی همچون لزوم ترقی، استفاده از عقول متعدده، تحدید قدرت، مقدمه واجب، اصل شورا و مشورت و مقتضیات عصر، توجیه می‌کند و دفاع از مجلس را واجب شرعی می‌داند (مرادخانی، ۱۳۹۹: ۱۴۳-۱۴۰).

مفهوم «آزادی» نیز در اندیشه علمای مشروطه‌خواه بازتعریف شد. آنان آزادی را نه به معنای رهایی از هر گونه قید و بند، بلکه به مثابه رهایی از ظلم و استبداد و امکان عمل براساس احکام الهی تفسیر می‌کردند. نائینی، آزادی و برابری را اساس عادلانه بودن حکومت می‌داند و حفظ محدودیت و شورایی بودن چنین حکومتی را مبتنی بر تنظیم قانون اساسی و تشکیل مجلس شورای ملی عنوان می‌کند (نائینی، ۱۳۸۸: ۹۶). از نظر نائینی، برابری اساس عادلانه بودن حکومت است (نائینی، ۱۳۸۸: ۱۰۰). از این رو ارزش «عدالت» که ریشه در سنت‌های تاریخی و مذهبی داشت، به کوشش مشروطه‌خواهان، با مفاهیم نوین آزادی و برابری پیوند یافت.

مفاهیمی همچون مشارکت و برابری شهروندان در تمام امور مملکت، حق نظارت و حسابرسی ملت از دولت و مسئولیت کارگزاران، همگی به عنوان اصول حکومت مطلوب اسلامی از جانب علمای مشروطه‌خواه مطرح شدند (پیشین: ۴۹-۵۰).

۲-۴. تطبیق نهادهای مدرن با مقاصد اسلامی

علمای مشروطه‌خواه نه تنها در سطح مفاهیم، بلکه در سطح نهادها نیز تلاش کردند ساختارهای مدرن را با اهداف اسلامی تطبیق دهند. مجلس شورای ملی در نگاه آنان نه صرفاً یک نهاد قانون‌گذاری غربی، بلکه ابزاری برای «امر به معروف و نهی از منکر» در سطح اجتماعی بود (پیشین: ۱۶۸-۱۶۷).

سیدمحمد طباطبایی و سید عبدالله بهبهانی، به عنوان دو رهبر عملی جنبش مشروطه، مجلس را فضایی برای تحقق عدالت اجتماعی و اجرای احکام شرعی می‌دانستند. آنان تأکید داشتند که قوانین مصوب مجلس باید با موازین شرعی مطابقت داشته باشد. تشکیل هیئت نظارت پنج نفره مجتهدان

بر قوانین مجلس (اصل دوم متمم قانون اساسی)، نمونه بارز تلاش علما برای تطبیق نهاد مدرن پارلمان با اصول اسلامی بود. این هیئت موظف بود نظارت کند که قوانین مصوب مجلس با شریعت اسلامی مغایرت نداشته باشد.

علاوه بر آن، مفهوم قانون اساسی به‌عنوان یک نهاد جدید، ازجمله مطالبات جدی مشروطه‌خواهان بود. قانون اساسی به تعبیری دربردارنده نهادهای حکومت، میزان مسئولیت و اختیارات هر یک از آن‌ها و ارتباط این نهادها با یکدیگر است (ویکو، ۱۳۸۰: ۱۵۰)؛ و به تعبیر دیگر، عبارت است از مجموع نهادهای سیاسی یک کشور یا سندی که حقوق شهروندان را بیان می‌کند (تانسی، ۱۳۸۶: ۲۶۹). در هر صورت، قانون اساسی یک تأسیس جدید بود که با نظریه‌پردازی علمای مشروطه‌خواه، رنگ و بوی دینی پیدا کرد.

نائبی قانون اساسی را به‌منزله مقدمه واجب برای تعیین حد و حدود حکمفرمایان و تحقق مشروطه تلقی می‌کند و از این باب است که قانون اساسی را واجب می‌داند (نائینی، ۱۳۸۸: ۸۹). وی اساس جانشینی نظارت بیرونی بر نظارت درونی و کارکرد قانون اساسی را «تجزیه قوای مملکت» یا همان تفکیک قوا مطرح می‌نماید (فیرحی، ۱۳۹۱: ۳۰۲).

نائینی برای تبیین مفهوم قانون اساسی، از استعاره «رساله عملیه» استفاده می‌کند و بیان می‌دارد که قانون اساسی برای حکومت، به‌مثابه رساله عملیه در انجام احکام است که «اساس حفظ محدودیت مبتنی بر عدم تخطی از آن می‌باشد» (نائینی، ۱۳۸۸: ۴۷).

شیخ اسماعیل محلاتی نیز که ازجمله علمای مشروطه‌خواه و شاگرد آخوند خراسانی بود، در باب شبهه‌ای که از جانب مشروطه‌خواهان طرح شده بود مبنی بر اینکه اگر قانون اساسی به امضا برسد، کسی حق تخلف از آن را ندارد و این سد باب اجتهاد است، می‌نویسد: قانون اساسی «کلیات امور سیاسیه است که موجب جلب منافع نوعیه و دفع مضار عامه می‌باشد و آنچه موجب رفاهیت رعیت و خلاصی آن‌هاست از فشار ظلم استبداد، دخلی به احکام شرعیه که مورد اجتهاد مجتهدان است ندارد... مخلص قانون مشروطیت تحدید در اشتغال سلطنت و امور عامه سیاسیه است و کاری به احکام شرعیه ندارد» (زرگری‌نژاد، ۱۳۹۰: ۲۳۶)؛ بنابراین قانون اساسی از نظر محلاتی مربوط به امور عمومی و سیاسی کشور است که به‌وسیله آن، قدرت حاکم محدود و رفاه عامه مردم و رهایی ایشان از استبداد تأمین می‌شود، و این موضوع دخلی به امور شرعی ندارد.

۵. حفظ هویت و استقلال

مرزبندی علمای مشروطه با استعمار و استکبار غرب، در صورت‌های ذیل نمود یافت:

۵-۱. مقاومت در برابر استعمار و مداخله خارجی

درعین حال که علمای مشروطه‌خواه از برخی دستاوردهای غرب استفاده می‌کردند، آنان با قاطعیت در برابر سلطه استعماری و مداخلات خارجی ایستادگی نمودند. این مقاومت نه تنها سیاسی، بلکه دارای ابعاد فرهنگی و اقتصادی نیز بود.

فتوای تحریم تنباکو توسط میرزای شیرازی، اگرچه پیش از دوره مشروطه رخ داد، اما الگویی شد که علمای مشروطه‌خواه از آن پیروی کردند. آنان در برابر قراردادهای ننگین و امتیازهای اقتصادی به بیگانگان، واکنش شدیدی نشان دادند.

در دوران مشروطه، علما با قاطعیت با قرارداد ۱۹۰۷ میان روسیه و انگلیس که ایران را میان دو قدرت تقسیم می‌کرد، مخالفت نمودند (دولت‌آبادی، ۱۳۶۲: ۱۰۱/۲). آنان این قرارداد را نقض صریح استقلال ایران دانستند و مردم را به مقاومت فراخواندند.

علما، مهم‌ترین عامل بازدارنده این قرارداد ننگین بودند. آنان با دوراندیشی خطر را احساس کردند و شجاعانه مردم را به رویارویی فراخواندند. در اصفهان، آقا نجفی با سخنان آگاهی‌بخش، مردم را به خطرهای آن هشدار داد و مبارزه‌ای منفی علیه بریتانیا آغاز نمود. او به مردم سفارش کرد: کالاهای انگلیسی را نخرند و به جای آن، از تولیدهای داخلی استفاده کنند. راهی که با موفقیت در زمان میرزای شیرازی در مبارزه با کمپانی رژی تجربه شده بود. در گزارش سفیر بریتانیا آمده است:

«آقا نجفی، روزی در مسجد شرح مفصلی از فوائد متروک داشتن اقمشه اروپایی بیان کرد و می‌گفت: او و سایر علما از این به بعد، به ترک منسوجات فرنگی خواهند کوشید» (بشیری، ۱۳۶۳: ۵۴/۱).

۵-۲. نظریه «نفی سبیل» و استقلال طلبی

یکی از مهم‌ترین مبانی فقهی مقاومت علمای مشروطه‌خواه در برابر استعمار، استناد به آیه شریفه «ولن يجعل الله للكافرين على المؤمنين سبيلا» (نساء: ۱۴۱) بود. این آیه که در فقه شیعه به «نفی سبیل» مشهور است، مبنای شرعی برای مقاومت در برابر سلطه بیگانگان قرار گرفت.

علمای مشروطه‌خواه براساس این اصل، هرگونه قرارداد، امتیاز یا توافقی که موجب سلطه بیگانگان بر مسلمانان شود را حرام شرعی می‌دانستند. این مبنا نه تنها برای مقاومت سیاسی، بلکه برای مخالفت با نفوذ فرهنگی نیز به کار گرفته شد.

در آغاز استقرار مشروطیت، انگلستان و روسیه درصدد برآمدند از ضعف اقتصادی دولت، بهره‌برند و با دادن کمک‌های مالی، پایه‌های نفوذ خود را محکم‌تر کنند؛ ازاین‌رو توسط ایادی خود، در مجلس و دولت انتشار دادند: چون کار دولت پریشان و نیاز به چهار کرویر پول دارد و در صورت نرسیدن فوری دو کرویر آن، تمام اداره‌های دولتی از کار خواهند افتاد، دو دولت انگلیس و روس، پذیرفته‌اند که به دولت ایران

وام بدهند، اما با این شرایط که پول با نظارت آنان مصرف شود و گمرک شمال و جنوب و پست‌خانه و تلگراف‌خانه، به ضمانت در نزد آن دو دولت باشد (کرمانی، ۱۳۸۴: ۲/۳).

این پیشنهاد که مقدمه وابستگی به بیگانگان بود و دست‌اندازی به اقتصاد ایران به‌شمار می‌آمد، با مخالفت شدید علما روبه‌رو شد.

علمای عراق، به مجتهد همدانی مأموریت دادند، به تمام سفارت‌خانه‌ها اعلام دارد که دولت‌های بیگانه حق استقراض به شاه را ندارند و مسئولیت این کار، برعهده خود آنان خواهد بود (بشیری، ۱۳۶۳: ۲/۴۳۱).

علمای ایران پیشنهاد کردند که برای رفع نیازمندی‌های دولت، از مردم استمداد شود و بانک ملی تشکیل گردد. مردم تشویق شوند تا سرمایه‌های خود را به بانک تحویل داده و سهام دریافت کنند. نامه ارزنده آقا نورالله اصفهانی پیرامون ریشه‌یابی تورم و رفع تنگناهای اقتصادی و چگونگی یاری مردم، در آگاهی توده‌ها کارساز شد (کرمانی، ۱۳۸۴: ۱۳/۲). علما و طلاب در این حرکت ملی جلودار شدند، تا جایی که: «طلاب برای مقابله با استقراض خارجی، کتاب‌های خود را فروختند» (فخرانی، ۱۳۷۱: ۱۸۷).

۳-۵. حفظ اصالت اسلامی - ایرانی

علمای مشروطه‌خواه بر حفظ هویت دوگانه اسلامی - ایرانی تأکید خاصی داشتند. آنان معتقد بودند که ایران نه‌تنها از منظر جغرافیایی و سیاسی، بلکه از حیث فرهنگی و دینی نیز باید استقلال خود را حفظ کند. در نامه عالمان نجف می‌خوانیم:

«از بدو سلطنت قاجاریه تاکنون، چه صدمات فوق‌الطاقة بر مسلمین وارد آمد و چقدر از ممالک شیعه، از حسن کفایت آنان به دست کفار افتاد! قفقازیه و شروانات و بلاد ترکمان، بحر خزر و هرات و افغانستان و بلوچستان و بحرین و مسقط و غالب جزایر خلیج فارس و عراق عرب و ترکستان، تمام از ایران مجزا شد... و دو ثلث تمام از ایران رفت و این یک ثلث باقی‌مانده را هم به انحاء مختلف، زمامش را به دست اجانب دادند. گاهی مبالغ هنگفت، قرض گرفته و در ممالک کفر برده خرج نمودند و مملکت شیعه را به رهن کفار دادند. گاهی به دادن امتیازات منحوسه، ثروت شیعیان را به مشرکان سپردند...» (کرمانی، ۱۳۸۴: ۲/۲۳۰).

در قانون اساسی مشروطه (۱۲۸۵) نیز، اصرار علما بر تصریح دین رسمی کشور و الزام حاکم به پیروی از مذهب اثناعشری، نشان از این تلاش برای حفظ هویت دینی داشت. همچنین تأکید بر زبان فارسی به‌عنوان زبان رسمی کشور، مصداق توجه به بُعد ایرانی هویت ملی بود.

۴-۵. هشدار نسبت به نفوذ فرهنگی غرب

علمای مشروطه‌خواه به‌وضوح میان «استفاده ابزاری» از دستاوردهای غرب و «تقلید فرهنگی» از آن تمایز قائل بودند. آنان نسبت به خطر نفوذ فرهنگی غرب که می‌توانست هویت اسلامی-ایرانی جامعه را تهدید کند، هشدار جدی می‌دادند.

مسئله آموزش، یکی از حساس‌ترین موارد این نگرانی بود. حوزه‌های علمیه، از دیرباز متناسب با رسالت ذاتی خود، تنها به آموزش یا پژوهش در موضوع معارف دینی محدود نمانده و مجموعه‌ای از اقدامات، تدابیر و ابزارها را در حوزه تبلیغ آموزه‌ها و تعالیم دینی به‌کار بسته‌اند. این موضوع، به‌ویژه در عصر قاجار که جامعه ایران متأثر از تحولات اجتماعی، فرهنگی و سیاسی، دوران پُرتنش را در عرصه معارف دینی تجربه کرده بود، از اهمیت به‌سزایی برخوردار است (قرائتی، ۱۴۰۳: ۷۲).

نظام آموزشی ایران معمولاً در قالب مکتب‌خانه‌ها و مدارس دینی (حوزه‌های علمیه) سازمان یافته بود که تحت نظارت و هدایت روحانیون اداره می‌شدند. آموزش‌های دینی، فقهی و ادبی، محور اصلی این نظام آموزشی را تشکیل می‌داد و علما نقش بی‌بدیلی در تربیت نسل‌های آینده داشتند. به‌گونه‌ای که پیش از دوره قاجار، اغلب نظام آموزش به‌طور کامل در دست حوزه‌های علمیه بوده و طلاب علوم دینی به‌طور مستقیم و غیرمستقیم گرداننده نظام مکتب‌خانه‌ای بوده‌اند.

این روند تا میانه‌های دوره قاجار هم ادامه داشت؛ تا زمانی که دوران آشنایی ایرانیان با فرهنگ و تمدن غرب شروع شد. در این دوره نیز روحانیان و افراد تحصیل کرده در غرب، هر دو گروه، با هم و گاهی نیز در کنار هم نظام آموزشی را هدایت می‌کردند (نصیری، ۱۳۸۷: ۲۷۸).

علاوه بر آموزش، گفتمان آزادی نیز یکی از نقاط خطر نفوذ فرهنگ غرب بود. میرزای نائینی در رساله خود تصریح کرد که آزادی نمی‌تواند شامل آزادی در مخالفت با اصول دین شود. او میان آزادی مثبت (آزادی برای عمل به تکالیف دینی) و آزادی منفی (آزادی از قیود دینی) تمایز قائل شد و تنها نوع نخست را مشروع دانست (نائینی، ۱۳۸۸: ۹۶).

۶. تنش‌ها و چالش‌های درونی

علمای مشروطه‌خواه، در مسیر خود با تنش‌ها و چالش‌هایی مواجه بودند، از جمله:

۱-۶. تنش میان اقتباس و اصالت

یکی از اصلی‌ترین چالش‌هایی که علمای مشروطه‌خواه با آن روبه‌رو بودند، تعیین مرز دقیق میان اقتباس مفید از غرب و حفظ اصالت اسلامی-ایرانی بود. این تنش در موارد مختلفی خود را نشان داد. در موضوع تساوی حقوق، برخی علما مانند میرزای نائینی تلاش کردند مفهوم تساوی را در چارچوب اسلامی تفسیر کنند، اما در عمل با مسائلی مثل حقوق اقلیت‌های مذهبی و حقوق زنان

روبه‌رو شدند که تطبیق آن با فقه سنتی دشوار بود. نائینی در تعبیری دقیق، اساس عادلانه بودن حکومت و ضامن حفظ آن از تغییر و تبدل را اصل برابری می‌داند و برابری را در کنار آزادی به‌عنوان ارکان حکومت مشروطه عنوان می‌کند. از نظر او مساوات یعنی برابری آحاد ملت با یکدیگر و نیز با شخص حاکم در امور نوعی که در واقع همان برابری در امور سیاسی است؛ بنابراین، نائینی علاوه بر آنکه بر برابری در مقابل قانون تأکید دارد، برابری در قانون را نیز مدنظر قرار داده است، اما این برابری صرفاً در حوزه امور عرفی و سیاسی می‌باشد و در امور شرعی، وی همچنان معتقد به نابرابری مکلفان است (صادقیان، ۱۳۹۷: ۱۶۶).

موضوع آزادی نیز چالش مشابهی داشت. درحالی‌که علمای مشروطه‌خواه از آزادی سیاسی و مدنی حمایت می‌کردند، تعیین حدود این آزادی در مواجهه با اصول دینی، مسئله پیچیده‌ای بود. علاوه بر آن، علمای مخالف مشروطه اغلب آزادی را به‌معنای نفی موازین و قیود دینی در نظر می‌گرفتند و به‌همین جهت به مقابله با آن می‌پرداختند. آن‌ها از آزادی با عناوینی همچون «کلمه قبیحه» و «اصل موذی خراب‌کننده رکن قویم الهی» یاد می‌کردند (زرگری‌نژاد، ۱۳۹۰: ۲۸۶) و معتقد بودند که اساس اسلام بر عبودیت است، نه آزادی؛ و این بدان معناست که آزادی از منظر ایشان، منجر به نفی عبودیت پروردگار خواهد شد.

اما در برداشتی دیگر از مفهوم آزادی، مشروطه‌خواهان آزادی را به‌معنای رهایی از قید استبداد فراعنه و حاکمان در نظر می‌گرفتند و به‌همین جهت نه‌تنها آن را منافی اسلام نمی‌دیدند، بلکه حتی اسلام و آزادی را هم‌راستا و هم‌سو با یکدیگر می‌دانستند. محلاتی با دقت نظر فراوانی در پاسخ به ایرادات مخالفان بیان می‌کند که مفهوم آزادی در هر مملکتی بسته به نوع فرهنگ و مذهب آن مملکت اجرا می‌شود و آنچه از بی‌بندوباری که در ممالک غربی مشاهده می‌شود، لازمه مذهب آن‌ها است؛ نه اینکه نتیجه اجرای اصل آزادی باشد (زرگری‌نژاد، ۱۳۹۰: ۲۳۹-۲۴۲).

ملا عبدالرسول کاشانی نیز آزادی را مربوط به طبع انسان می‌داند که موجب تمایز انسان از حیوان می‌شود. همچنین در بیان مبنای شرعی آزادی، به قاعده لاضرر اشاره می‌کند که به‌نحوی می‌تواند گویای حد و حدود آزادی باشد، با این توضیح که انسان در انجام امورش آزاد است، مگر آنکه موجب ضرر غیر گردد (پیشین: ۵۴۲).

با این حال، در میان مشروطه‌خواهان هیچ‌یک به اندازه نائینی به اهمیت مفهوم آزادی پی نبرده و در باب آن سخن نگفته است. او اساس حکومت مشروطه و مقدمه رهایی از حکومت استبدادی را، اصل آزادی می‌داند. در برداشت نائینی از مفهوم آزادی، نه‌تنها رهایی از استبداد سیاسی، بلکه رهایی از استبداد دینی نیز مورد نظر می‌باشد. لذا آزادی و استبداد در اندیشه نائینی به‌مثابه دو کفه یک ترازو

هستند که هرچه یکی از کفه‌ها سنگین‌تر شود، کفه دیگر سبک‌تر خواهد شد؛ و هرچه به آزادی بهای بیش‌تری داده شود، استبداد بیش‌تر از بین خواهد رفت (نائینی، ۱۳۸۸: ۹۸).

۲-۶. اختلاف نظر در میان علما

علمای دوران مشروطه گروه یک‌دست و همگنی نبودند و در میان آن‌ها اختلاف نظرهای زیادی وجود داشت. برخی مانند آخوند خراسانی و میرزای نائینی رویکرد اعتدالی داشتند و تلاش می‌کردند تعادلی میان اصلاح و حفظ سنت برقرار کنند.

در مقابل، عده‌ای از علما مثل شیخ فضل‌الله نوری، نگران تأثیرات منفی غرب بودند و ترجیح می‌دادند اصلاحات در چارچوب محدودتری صورت گیرد (آجودانی، ۱۳۸۲: ۳۴۵). این اختلاف نظر گاهی به تنش‌های جدی در درون جبهه علمای عصر مشروطه می‌انجامید. بر این اساس، در میان اقسام جدال‌های فکری عصر مشروطه، بیش‌ترین تأثیر را جدال فقهای موافق و مخالف مشروطه داشت؛ چراکه این دو گروه بر مبنایی واحد ایستاده بودند و برداشت‌های متفاوت این دو گروه از دین، این امکان را فراهم آورد تا دانش فقه که فره‌ترین دانش در تمدن اسلامی است، در راستای پیشرفت نهضت مشروطه قرار گیرد (صادقیان، ۱۳۹۷: ۱۵۱).

۳-۶. چالش عملی‌سازی نظریات

یکی دیگر از چالش‌های مهم علمای مشروطه‌خواه، شکاف میان نظریات فکری آنان و امکان عملی‌سازی این نظریات بود. اگرچه آنان چارچوب نظری مناسبی برای تلفیق مدرنیته و سنت اسلامی ارائه داده بودند، اما در عمل با مشکلات زیادی روبه‌رو شدند.

تشکیل هیئت نظارت پنج‌نفره مجتهدان که قرار بود بر قوانین مجلس نظارت کند، هیچ‌گاه به‌طور کامل عملیاتی نگردید. همچنین تعیین مرز دقیق میان صلاحیت‌های مجلس و اختیارات شرعی علما در عمل، مسئله پیچیده‌ای بود که حل نشد.

۴-۶. تأثیر فشارهای خارجی

فشارهای خارجی، به‌ویژه مداخلات روسیه و انگلیس، وضعیت را برای علمای مشروطه‌خواه پیچیده‌تر نمود. این قدرت‌ها گاهی از پادشاهان قاجار حمایت می‌کردند تا جنبش مشروطه را تضعیف کنند. شاهان قاجار به‌طور خاص در اوایل دوره قاجاریه برای کسب مشروعیت حکومت، نیاز به حمایت علما داشتند و به‌تبع این امر، حق نظارت بر عملکرد پادشاهان و اعتراض به آن‌ها برای علما ایجاد شده بود. اما بعدتر با مستحکم شدن موقعیت شاهان قاجار و پشتیبانی قدرت‌های خارجی، مسئله اذن فقیه تا حدودی کم‌رنگ گردید و با قدرتمند شدن موقعیت شاه قاجار و حمایت

قدرت‌های خارجی (روس یا انگلیس) از ولیعهد، نقش علما در مشروعیت‌بخشی کاهش یافت (رنو، ۱۳۸۸: ۱۶۹-۱۶۸).

التیماتوم روسیه در سال ۱۹۱۱ و بمباران مجلس شورای ملی (۱۲۸۷)، ضربه سختی به آرمان‌های علمای مشروطه‌خواه وارد کرد. در این شرایط، آنان مجبور شدند میان مقاومت مطلق که ممکن بود کشور را دچار هرج و مرج نماید و سازش که می‌توانست اصول آن‌ها را زیر سؤال ببرد، انتخاب کنند.

۷. تحلیل و نتیجه‌گیری: تأثیرات و میراث تاریخی

مطالعه رویکرد علمای مشروطه‌خواه ایران در مواجهه با غرب، تصویری پیچیده و چندبعدی از واکنش جهان اسلام به مدرنیته ارائه می‌دهد. این علما نه مخالفان مطلق مدرنیته بودند و نه پذیرندگان بی‌قید و شرط آن، بلکه در مسیری دشوار و پیچیده تلاش کردند تا الگویی بومی برای توسعه و پیشرفت جامعه اسلامی - ایرانی ارائه دهند. دلیل تمایز و برجستگی این دسته از علما نیز همین رویکرد متعادل و میانه‌رو بود که نه همچون روشن‌فکران غرب‌زده، شیفته فرهنگ و تمدن غرب شده و چشم بر همه سنت‌ها بسته بودند؛ و نه همچون فقهای سنت‌گرا، بی‌توجه به تحولات و اقتضائات روز بودند.

دیالکتیک «اقتباس و مقاومت» که محور اصلی رویکرد آنان بود، نشان از درک عمیقی از مسائل زمان داشت. آنان درک کرده بودند که نه می‌توان با رد کامل مدرنیته مشکلات جامعه را حل کرد و نه با پذیرش بی‌چون و چرای آن می‌توان هویت و استقلال جامعه را حفظ نمود.

در بخش «اقتباس‌گزینشی»، علمای مشروطه‌خواه نشان دادند که چگونه می‌توان مفاهیم و نهادهای مدرن را در چارچوب اندیشه اسلامی بازتفسیر و بومی‌سازی کرد. بازتعریف مشروطه به‌عنوان «مشروطه مشروعه»، تفسیر مجلس به‌مثابه تجلی مفهوم شورا و طراحی نظام سیاسی که هم محدودیت قدرت و هم مشروعیت دینی را تضمین کند، از جمله دستاوردهای مهم این رویکرد بود. در بخش «حفظ هویت و استقلال» نیز، آنان خط قرمزهای روشنی برای حفاظت از استقلال سیاسی، اقتصادی و فرهنگی ایران تعیین کردند. مقاومت در برابر استعمار و هشدار نسبت به نفوذ فرهنگی غرب، عناصر اصلی این رویکرد بودند.

البته این مسیر بدون چالش و تنش نبود. تعیین مرز دقیق میان اقتباس مفید و تقلید مضر، اختلاف نظر در میان خود علما و مشکلات عملی‌سازی نظریات فکری، از جمله چالش‌هایی بود که علمای مشروطه‌خواه با آن روبه‌رو بودند.

با وجود این چالش‌ها باید اذعان داشت که رویکرد دوگانه علمای مشروطه‌خواه در مواجهه با غرب، تأثیر عمیقی بر تفکر سیاسی معاصر ایران گذاشت. این رویکرد پایه‌گذار جریان‌های فکری

متعددی شد که تا امروز در صحنه سیاسی ایران حضور دارند. مفهوم «مشروطه مشروعه» که توسط علمای عصر مشروطه مطرح گردید، زمینه‌ساز شکل‌گیری ایده «حکومت اسلامی» در دوران معاصر شد. ایستادن در برابر استبداد و استعمار و تلاش برای تلفیق مردم‌سالاری و اسلام که این علما آغاز کرده بودند، در قرن بعد به اشکال مختلف دنبال شد.

علمای مشروطه‌خواه، الگویی از بومی‌سازی مدرنیته ارائه دادند و نشان دادند که ضروری نیست برای دستیابی به مدرنیته، تمام عناصر فرهنگی و دینی جامعه را کنار گذاشت. آن‌ها همچنین نقش مهمی در شکل‌دهی به هویت ملی مدرن ایران ایفا کردند؛ به طوری که توانستند زبرا را به گونه‌ای تلفیق کنند که هم پاسخ‌گوی نیازهای مدرن جامعه باشد و هم منطبق با سنت و فرهنگ جامعه ایران باشد. تأکید آنان بر استقلال سیاسی و فرهنگی در برابر قدرت‌های خارجی، یکی از مؤلفه‌های اصلی ناسیونالیسم ایرانی مدرن را تشکیل داد و تلاش آنان برای حفظ زبان فارسی و فرهنگ ایرانی در کنار تأکید بر هویت اسلامی، الگویی برای تعریف هویت ملی ایرانی ارائه داد که تا امروز تأثیرگذار است. همچنین تأکید بر استقلال، عدالت اجتماعی، مشارکت مردم در حکمرانی و مقاومت در برابر سلطه خارجی، همگی عناصری هستند که از اندیشه‌های علمای مشروطه‌خواه نشأت گرفته و در جنبش‌های بعدی بازتولید شده‌اند.

در نهایت، تجربه علمای مشروطه‌خواه نشان می‌دهد که مواجهه جهان اسلام با مدرنیته، لزوماً به صورت یک انتخاب صفر و یک میان سنت و مدرنیته نیست، بلکه امکان یافتن راه سوم وجود دارد که ضمن پذیرش ضرورت‌های عصر، به حفظ هویت و اصالت فرهنگی نیز متعهد باشد. این درس تاریخی نه تنها برای فهم گذشته، بلکه برای مواجهه با چالش‌های امروز نیز اهمیت دارد.

پی‌نوشت‌ها:

۱. این بحث را کدیور به تفصیل مطرح کرده است:

- محسن کدیور (۱۳۷۶). نظریه‌های دولت در فقه شیعه، اندیشه سیاسی در اسلام. تهران: نشر نی.

۲. الهامی، عبدالمجید (۱۳۸۷). اندیشه‌ها و عملکرد سیدجمال در بیداری و تجدد مسلمانان. منتشرشده در سایت:

<https://web.archive.org/web/20211030235544/http://www.meisami.net/Cheshm/Ot-her%20Articles/Seved%20Jamal.htm>

۳. به نقل از:

- رواستان، محمدعلی (۱۳۸۲). تعامل دین و سیاست در نهضت مشروطه، حوزه. (۱۱۵).

۴. خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۸۱/۰۳/۱۴.

۵. حسینی روحانی، سیدامیرحسین و هاشمی، سید محسن (۱۳۷۹). سیری در آراء و اندیشه‌های نابغه بزرگ شیعه حضرت آیت‌الله محمدحسین غروی نائینی. انجمن آثار و مفاخر فرهنگی استان اصفهان. (نقل شفاهی از میرزا عبدالله سربانی). صفحه ۳۴۶.

منابع

الف) کتاب‌ها

۱. قرآن کریم.
۲. قانون اساسی مشروطه (۱۲۸۵).
۳. متمم قانون اساسی مشروطه (۱۲۸۶).
۴. آبادیان، حسین (۱۳۸۸). مفاهیم قدیم و اندیشه جدید. تهران: کویر.
۵. آجودانی، ماشاءالله (۱۳۸۲). مشروطه ایرانی. تهران: نشر اختران.
۶. آخوند خراسانی، ملا محمد کاظم (۱۳۸۵). سیاست‌نامه خراسانی. به کوشش محسن کدیور. تهران: کویر.
۷. بشیری، احمد (۱۳۶۳). کتاب آبی، گزارش‌های محرمانه وزارت خارجه انگلیس درباره انقلاب مشروطه ایران. تهران: نشر نو.
۸. تانسی، استیون (۱۳۸۶). مقدمات سیاست. ترجمه هرمز همایون‌پور. تهران: نشر نی.
۹. حائری، عبدالهادی (۱۳۸۱). تشیع و مشروطیت در ایران و نقش ایرانیان مقیم عراق. تهران: امیرکبیر.
۱۰. حقدار، علی اصغر (بی تا). میرزای نائینی و روایت شرعی از مشروطیت. نسخه اینترنتی.
۱۱. دولت‌آبادی، یحیی (۱۳۶۲). حیات یحیی. تهران: بدرقه جاویدان.
۱۲. زرگری نژاد، غلامحسین (۱۳۹۰). رسائل مشروطیت (مشروطه به روایت موافقان و مخالفان). جلد اول و دوم، تهران: انتشارات موسسه تحقیقات و توسعه علوم انسانی.
۱۳. فخرایی، ابراهیم (۱۳۷۱). گیلان در جنبش مشروطیت. قم: انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی.
۱۴. فیرحی، داود (۱۳۹۱). فقه و سیاست در ایران معاصر. چاپ دوم. تهران: نشر نی.
۱۵. کدیور، محسن (۱۳۷۶). نظریه‌های دولت در فقه شیعه. اندیشه سیاسی در اسلام، تهران: نشر نی.
۱۶. کرمانی، ناظم‌الاسلام (۱۳۸۴). تاریخ بیداری ایرانیان. تهران: امیرکبیر.
۱۷. کسروی، احمد (۱۳۵۶). تاریخ هجده ساله آذربایجان یا سرنوشت گردان و دلیران. تهران: امیرکبیر.
۱۸. مرادخانی، فردین (۱۳۹۶). خوانش حقوقی از انقلاب مشروطیت ایران (تاریخ مفاهیم و نهادهای حقوق عمومی در ایران). تهران: میزان.
۱۹. نائینی، محمدحسین (۱۳۸۸). تنبیه الامه و تنزیه الملة. به تصحیح سیدجواد ورعی. قم: بوستان کتاب.
۲۰. ویکو، دل (۱۳۸۰). فلسفه حقوق. ترجمه جواد واحدی. تهران: نشر میزان.

ب) مقالات

۲۱. حسینی روحانی، سید امیرحسین؛ هاشمی، سید محسن (۱۳۷۹)، سیری در آراء و اندیشه‌های نابغه بزرگ شیعه حضرت آیت‌الله محمدحسین غروی نائینی. انجمن آثار و مفاخر فرهنگی استان اصفهان. (نقل شفاهی از میرزا عبدالله سرابی).

۲۲. رئوفت، رحیم (۱۳۸۸). مبانی اقتدار در فرهنگ سیاسی ایران (از تأسیس قاجاریه تا اواسط دوره ناصری). علوم سیاسی. ۴ (۱۴): ۱۸۴-۱۶۵.
۲۳. راسخ، محمد؛ بخشی‌زاده، فاطمه (۱۳۹۲). پیش‌زمینه مفهوم قانون در عصر مشروطه: از مالک الرقابی تا تنظیمات. حقوقی دادگستری. ۸۳ (۸۲): ۶۱-۳۷.
۲۴. رواستان، محمدعلی (۱۳۸۲). تعامل دین و سیاست در نهضت مشروطه. حوزه. (۱۱۵): ۹۷-۱۴۸.
۲۵. رهبری، مهدی (۱۳۸۶). متجددان ایرانی و تجدد در عصر مشروطه. بررسی ریشه‌های پیدایش جدال‌های فکری در ایران جدید. فصلنامه مطالعات ملی. ۸ (۴): ۷۶-۵۵.
۲۶. قرائتی، حامد (۱۴۰۲). بررسی نقش حوزه‌های علمیه در تبلیغات دینی عصر قاجار؛ با تأکید بر تهران. پژوهشنامه تبلیغ اسلامی. ۴ (۱۰): ۱۰۱-۷۲.
۲۷. میرزایی سو سفیدی، سعیده (۱۳۹۸). زمینه‌ها و عوامل مؤثر بر شکل‌گیری نهضت مشروطه. تاریخ اندیش. ۲ (۵): ۳۱ تا ۴۴.
۲۸. مرادخانی، فردین (۱۳۹۹). مجلس در اندیشه آخوند خراسانی. مطالعات تاریخ فرهنگی. ۱۱ (۴۳): ۱۷۱-۱۳۵.
۲۹. نصیری، مهدی (۱۳۸۷). بررسی سیر تحولات نظام آموزشی مکتب‌خانه‌ای در دوره قاجار و پهلوی اول. حوزه. ۲۵ (۱۵۰): ۲۷۸-۱۹۵.
- ج) پایان‌نامه**
۳۰. صادقیان، مرضیه (۱۳۹۷). مفاهیم حقوق عمومی در اندیشه محقق نائینی. پایان‌نامه کارشناسی ارشد حقوق عمومی. دانشگاه بوعلی سینا همدان.
- د) منابع اینترنتی**
۳۱. الهامی، عبدالمجید (۱۳۸۷) اندیشه‌ها و عملکرد سید جمال در بیداری و تجدد مسلمانان. منتشرشده در سایت: [/https://web.archive.org](https://web.archive.org)
۳۲. پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر حفظ و نشر آثار آیت‌الله خامنه‌ای. به نشانی: [/https://farsi.khamenei.ir](https://farsi.khamenei.ir)

